

SOCRATE

Maestrul filosofiei și al vieții

Beatrice Collina

CUPRINS

Prefață	9
<i>Cosmologia și ideea greacă de univers</i>	11
<i>Termeni tehnici: gnoseologie și metafizică</i>	14
Cele trei surse socratice principale	19
Aristofan	19
<i>Comedia antică</i>	22
Platon	23
<i>Doctrina ideilor și reminiscența</i>	24
Xenofon	25
Context istoric. Viața și moartea lui Socrate	27
Epoca clasică: Pericle și democrația ateniană	27
<i>Era Atena cu adevărat democratică?</i>	28
Tânărul Socrate	31
Maturitatea	32
<i>Războiul Peloponesiac și soarta Atenei</i>	34
<i>Rolul femeii în Atena clasică</i>	37
<i>Socrate era urât?</i>	41
Procesul și moartea lui Socrate	42
Procesul lui Socrate în izvoare literare:	
Platon și Xenofon	45
<i>Între istorie și mit: Delfi și oracolul său</i>	49
Mijloace și scopuri ale filosofiei lui Socrate	53
Tradiție sofistică și gândire socratică:	
continuitate și ruptură	53
<i>Războaiele medice</i>	54
<i>Concepția naturalistă și convenționalistă a limbajului</i>	56

Dialogul	61
<i>Judecata lui Aristotel</i>	62
Ironia și maieutica	68
<i>Menon: între maieutica socratică și reminiscență platonice</i>	73
Reflecția asupra omului: etică și religie	77
Etica socratică: virtute și fericire	77
<i>Eudemonism și hedonism</i>	79
Stăpânire de sine, libertate interioară și autosuficiență	87
<i>Concepția utilitaristă a moralei</i>	89
<i>Homosexualitatea în Grecia antică</i>	92
Prietenie și dragoste	94
Socrate și religia	98
<i>Cultul lui Asclepios</i>	99
Moștenirea lui Socrate	105
Prima moștenire a gândirii socratice: școlile socratice minore	105
<i>Stoicism și epicureism: teme etice</i>	107
<i>Gimnaziile</i>	109
<i>Parmenide și Școala eleată</i>	110
Socrate în gândirea occidentală	111
<i>Socrate și Iisus: reflecția lui Hegel</i>	111
<i>Socrate și ironia: interpretarea lui Kirkegaard</i>	113
<i>Socrate „decadent”: lectura lui Nietzsche</i>	114
<i>Tragedia greacă</i>	117
<i>O interpretare politică: Socrate și Hannah Arendt</i>	119
Concluzii: ce rămâne azi din Socrate?	123
<i>Opere principale</i>	129
<i>Cronologie</i>	133
<i>Indice de nume și de concepte</i>	138

Prefață

Nu-i ușor să reconstruiești modul de a gândi al unui filosof ca Socrate, din moment ce nu a lăsat nici o operă scrisă. Doar prin mărturia unor autori contemporani cu el, critici, istorici și câțiva dintre elevii lui se poate încerca redarea unei imagini pe cât posibil veridică despre viața și experiența lui filosofică. Acelor mărturii directe li se adaugă contribuții din epoca mai târzie care, totuși, constituie izvoare mai puțin credibile, deși utile.

Mesajul lui Socrate a imprimat o cotitură decisivă nu numai în istoria filosofiei, ci și în gândirea occidentală, și influența lui uriașă este surprinzătoare dacă avem în vedere că însuși Socrate s-a hotărât să nu-și fixeze în scris propriile idei. Măreția lui Socrate constă în faptul că a fost un gânditor profund ancorat în epoca lui, dar a cărui contribuție poate găsi încă un spațiu amplu în zilele noastre.

Pentru a înțelege pe deplin elementele de originalitate ale filosofiei socratice în raport cu epoca sa este util să parcurgem din nou etapele principale ale dezvoltării gândirii grecești. Acest lucru ne va permite să surprindem localizarea exactă a contribuției lui

Socrate prin referire atât la tradițiile care l-au precedat, cât și la cele care i-au urmat, și va scoate în evidență rolul său de adevărat deschizător de drumuri.

Expresia „filosofie antică“ se referă la prima etapă a gândirii occidentale. Apare în secolul al VII-lea î.Hr. în Grecia, unde se dezvoltă până în secolul al VII-lea d.Hr.; în ultimele sale etape, gândirea greacă prinde rădăcini și în afara lumii grecești. Avem de a face cu o perioadă lungă și complexă, caracterizată de schimbări istorice, politice și culturale care au influențat decisiv modul de a gândi al primilor filosofi: în acest arc de timp se schimbă nu numai problemele puse în centrul reflecției și soluțiile propuse, ci și *modul* în care asemenea probleme sunt abordate. Ne aflăm în fața unei experiențe până atunci inedite: fie că este vorba despre teme cosmologice sau antropologice, fie etice sau metafizice, se încearcă pentru prima oară să se dea *explicații raționale* diferitelor fenomene, cu scopul de a nu recurge la argumente de tip religios ori mitologic.

În acest context se pot identifica totuși cinci etape.

Prima, numită *presocratică* (secolele VII-V î.Hr.), pune în centrul cercetării *problema cosmologică*, adică studiul universului și al legilor sale. Nu trebuie să ne mire că primii filosofi s-au interesat de această temă: ce provocare minunată trebuia să reprezinte pentru ei explicarea unor fenomene naturale atât de fascinante și de misterioase, evitându-se apelul la mituri sau la forțe supranaturale! Omul este considerat ca simplă parte, printre altele, din acest întreg. Mulți sunt filosofii protagoniști ai acestei etape, însă pot fi grupați în două tradiții principale. Prima este cea *fizică*, și ea se întreabă despre *elementele fizice* care alcătuiesc universul. Deși prezintă diferențe însemnate între ele, în interiorul acestui filon sunt inserate figuri ca Thales, Anaximandru, Anaximene,

Cosmologia și ideea greacă de univers

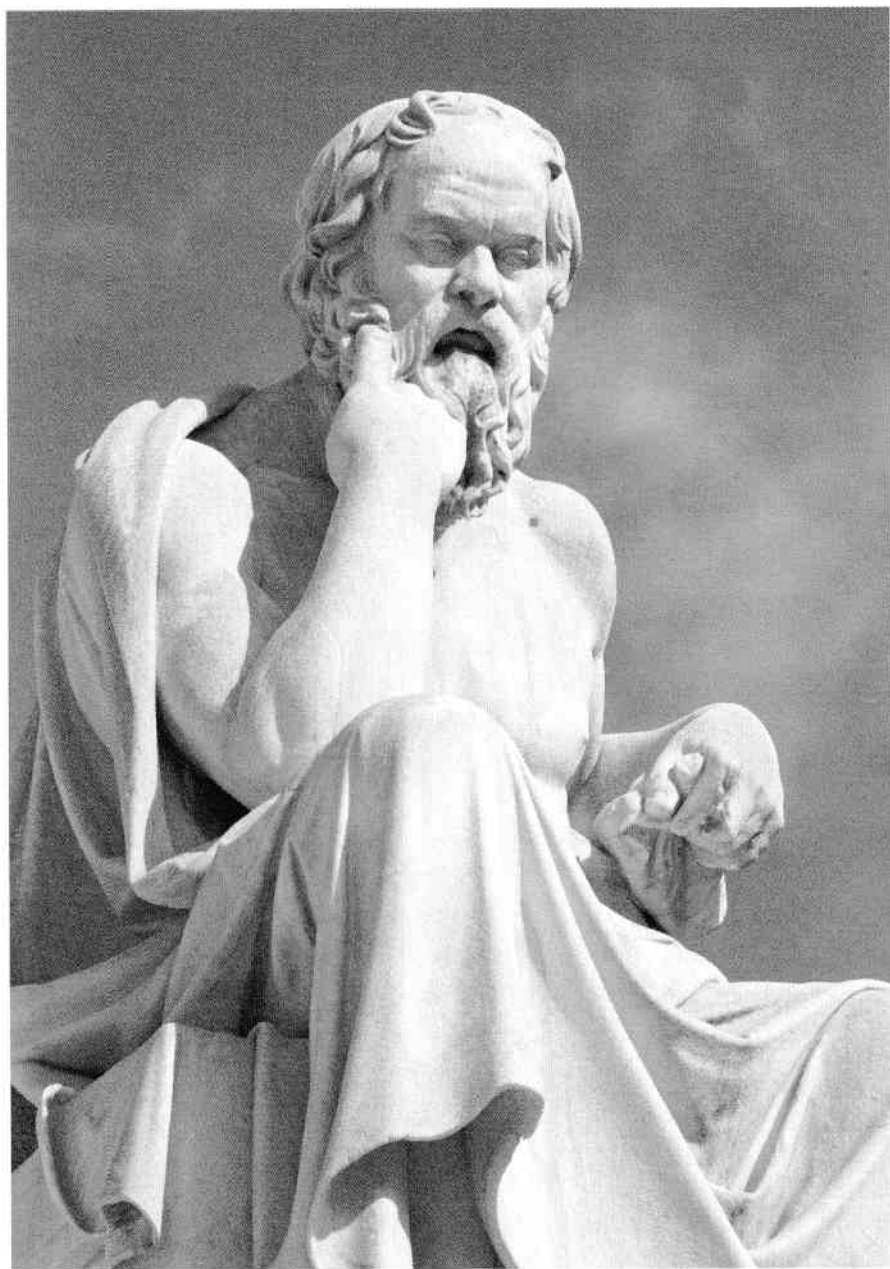
Cosmologia (din grecescul *kósmos*, „univers”, și *lógos*, „știință”) avea ca scop studiul structurilor și legilor universului. Nu trebuie să uităm că această cosmologie greacă nu era deloc interesată de cercetarea unor chestiuni cum ar fi originea universului, însă avea în principal o *funcție descriptivă*. Încearca să răspundă la următoarea întrebare: *cum este făcut universul?* Sau, mai bine zis: cum ar trebui să fie făcut ca să justifice ce observăm noi de pe Pământ, de exemplu mișcarea planetelor și a constelațiilor? Să ne amintim că, deși grecii erau foarte buni astronomi, instrumentele lor științifice erau încă destul de limitate: așadar, ei încercau să elaboreze conjecturi verosimile ca să explice ce observau pe cer.

Să se ia în considerare și că termenul cu care grecii indicau universul, *kósmos*, mai avea o semnificație, anume „ordine”. Avem de a face cu un indiciu fundamental: universul era pentru gândirea greacă un întreg ordonat și armonic care, după cum putem regăsi în mai multe mituri, se crease dintr-un haos primordial. Și Platon, în dialogul *Timaios*, a propus o narațiune despre apariția universului în concordanță cu concepția tipic grecească: demiurgul, respectiv artizanul universului, inspirându-se din lumea perfectă a ideilor, ar fi plăsmuit materia haotică dându-i formă și ordine. Apoi, nu trebuie să uităm că opoziția între cosmos și haos accepta și o valență etică și estetică: ordinea echivala cu Binele și cu Frumosul, așa cum dezordinea echivala cu Răul și cu Urâtul.

Empedocle din Agrigent, Anaxagora din Atena și Democrit din Abdera. Cealaltă tradiție e numită *logico-raționalistă* și se interesează în mod special de identificarea legilor care ordonează universul. Principalii exponenți sunt Pitagora (și școala lui), Heraclit din Efes și Parmenide din Elea.

A doua etapă este cea *sofistico-socratică* (a doua jumătate a secolului al V-lea î.Hr.), în care se răstoarnă prioritățile cercetării. Acum elementul central este omul, nu natura, universul și legile sale: gândirea adoptă astfel o declinare *antropologică*. Această schimbare de perspectivă nu trebuie să ne uimească. În secolul al V-lea ne aflăm la apogeul primei experiențe democratice din istorie: *polis* (orașul-stat) grec, în particular Atena, devine scenariul angajamentului politic direct în favoarea comunității, un context în care opiniile nu se impun cu forța fizică, ci cu eficacitatea celei mai bune argumentații. Și în tradiția sofistă putem distinge două direcții precise de cercetare: *morală* și *lingvistică*. Prima, în special cu Protagora, identifică în criteriul utilitarist, potrivit căruia utilul este singurul criteriu de alegere, principiul-ghid al comportamentului uman. Avem de a face totuși cu un utilitarism non-individual, așa cum, în schimb, este conceput în filosofia modernă: în *polis* comunitatea vine întotdeauna înaintea individului. În schimb, în lingvistică, personaje precum Gorgias pun accent pe caracterul convențional al limbajului, demonstrând cum, cu ajutorul instrumentelor retoricii, acesta poate deveni o armă puternică de persuasiune. După cum vom vedea, raportul dintre sofști și Socrate este complex. Problema constă în a identifica elementele de continuitate, dar mai ales pe cele de ruptură care îi permit lui Socrate să traseze noul curs al filosofiei grecești și în același timp al întregii gândiri occidentale.

Cea de a treia etapă din istoria filosofiei grecești (secolul al IV-lea î.Hr.) este caracterizată de contribuția celor doi „giganți”, Platon și Aristotel. Ambii și-au dezvoltat gândirea plecând de la reflecția socratică; totuși, rezultatele la care ajung sunt total diferite, aproape opuse. Interesul primar devine *metafizic* și *ontologic*: se pune întrebarea care sunt fundamentele Ființei.

Statuia lui Socrate amplasată în fața Academiei Naționale din Atena

Termeni tehnici: gnoseologie și metafizică

Încă de la începuturi, filosofia înglobează mai multe domenii care se disting prin obiectul specific de studiu. Termenii tehnici folosiți să denumească aceste domenii pot genera puțină confuzie, și de aceea este util să facem o descriere preliminară.

Gnoseologia sau teoria cunoașterii își pune în mod special două probleme conectate: *definirea* a ce este cunoașterea și *justificarea* ei. În primul caz se întreabă care este specificitatea actului de cunoaștere față de alte activități mentale cum ar fi imaginația și credința sau, în alți termeni, când putem spune că într-adevăr știm ceva. În schimb, a doua chestiune privește felul în care dăm dreptate cunoștințelor noastre: când afirmăm că știm ceva, trebuie să fim dispuși să aducem dovezi care să justifice ce știm. Evident, nu toate dovezile au aceeași importanță: a spune că am asistat personal la un accident, că l-am auzit pe un prieten vorbind despre el, ori că am citit despre el într-un ziar ne schimbă modalitatea de a lua cunoștință de acel fapt și de a ști cu mai mare sau cu mai mică precizie cum s-a desfășurat.

A furniza o definiție a metafizicii este cu siguranță o sarcină mai grea: în termeni generali, ea se referă la studiul cauzelor și al structurilor ultime ale realității. Metafizică derivă din grecescul *metà tà physiká*, respectiv „dincolo de fizică”. Această expresie a fost inițial utilizată de cei care au reordonat opera lui Aristotel ca să se refere la ansamblul de texte ce urmau studiilor dedicate fizicii; doar mai târziu expresia a fost folosită să desemneze cercetarea filosofului cu privire la Ființă ca Ființă (numită și „filosofie primă”). De acum încolo, în filosofia occidentală, termenul „metafizică” va indica în general studiul acelor principii (suprasensibile) care guvernează universul și va încerca să răspundă la întrebări de tipul: „Ordinea cosmosului este rodul unui plan inteligent, deci care depinde de o Ființă superioară, ori al unei simple necesități mecanice?”

Cuvântului „metafizică” îi este deseori alăturat un altul, „ontologie”. Acest fapt complică ulterior situația fiindcă ontologia și metafizica sunt în unele cazuri folosite ca sinonime, în schimb, în altele, prin ontologie se înțelege studiul Ființei ca atare. Așadar, întrebările devin mai specifice: „Ce este Ființa? Care îi sunt atributele?” Există filosofi, de exemplu Martin Heidegger în secolul XX, care vor folosi cuvântul „ontologie” ca să se refere la existența ființurilor (adică la existența lucrurilor), iar cuvântul „metafizică” pentru a se referi la Ființa înțeleasă drept cea care face să existe aceste lucruri. În general, putem spune că „metafizica” și „ontologia” tind să fie folosite intersanjabil, doar dacă un autor nu specifică o anumită accepție pentru fiecare.

Dacă răspunsul lui Platon este idealist, fiindcă situează principiile ultime în lumea superioară a ideilor, răspunsul lui Aristotel, în schimb, este naturalist, deoarece identifică bazele lumii terestre și le consideră inseparabile de realitatea naturală.

A patra etapă (secolele al IV-lea î.Hr. – al II-lea d.Hr.) corespunde *perioadei elenistice*. Situația istorică, prin declinul definitiv al polisurilor grecești, influențează puternic curentele de gândire care apar și se răspândesc. Deși supraviețuiesc atât școlile platonice, cât și cele de tradiție aristotelică, climatul de incertitudine datorat schimbărilor politice și agravat mai întâi de cuceririle lui Filip al II-lea al Macedoniei, apoi de cele ale lui Alexandru cel Mare au consecințe profunde: se destramă sensul de comunitate specific polisului și angajamentul politic la care erau chemați cetățenii săi. Individizii sunt mereu dezrădăcinați din propriul țesut social și se trezesc izolați unii de ceilalți. În această nouă singurătate înfloresc tradiții individuale care propun modele de

„viață bună“. *Temele etice* devin astfel centrale în școlile *epicureică* și *stoică*, însă nu sunt niciodată asociate cu politica, ea fiind percepută ca abstractă și îndepărtată.

A cincea și ultima etapă (din secolele II-III d.Hr. până al VII-lea d.Hr.), *neoplatonismul*, ține loc de articulație între tradiția antică a filosofiei grecești și tradiția creștină. Filosofii din această perioadă reiau teme metafizice dragi majorității gânditorilor greci, primul fiind Platon, și le combină cu credințe religioase de sorginte orientală. Proprie acestei etape este și decentralizarea geografică a locurilor în care școlile filosofice se înrădăcinează sau se răspândesc: dacă este adevărat că neoplatonismul aparține încă tradiției grecești, cei mai mari exponenți ai săi, printre care Plotin (secolul al III-lea d.Hr.) și Proclus (secolul al V-lea d.Hr.), activează mai cu seamă în afara Greciei, în special în nordul Africii. Și această fază, chiar mai mult decât cea precedentă, se distinge printr-o adevărată fugă de lume: realitatea exterioară este percepută ca un loc de incertitudine, de conflict, iar aceasta explică de ce e nevoie de o cercetare intelectuală din ce în ce mai îndreptată către sine.

Este foarte important să ținem minte această primă contextualizare istorică pentru a reconstrui gândirea socratică. Cu acest scop, în textul care urmează s-a încercat în primul rând să se apeleze la sursele principale și să se pună în evidență analogii și diferențe. Lucrările despre Socrate care parvin de la cei mai importanți martori direcți, adică de la dramaturgul Aristofan, de la filosoful Platon și de la istoricul Xenofon, se dovedesc complementare din două motive: în primul rând, fiecare dintre cei trei a stabilit o relație diferită cu omul Socrate; pe de altă parte, ei îl citesc pe Socrate ca exponenți ai unor discipline diferite, scoțându-i deci în evidență aspecte distincte.

În fresca *Școala din Atena* din Sala Semnăturii (Stanza della Segnatura) de la Palatul Apostolic, Rafael i-a reprezentat pe cei mai mari filosofi ai Antichității: Platon și Aristotel, în centrul frescei (Aristotel, în stânga, din profil), stând de vorbă.

Mai mult, s-a dorit oferirea mai multor aprofundări istorice și culturale ale contextului istoric specific în care a lucrat Socrate, ca să se poată sublinia toate particularitățile. De fapt, deși nașterea culturii occidentale este de obicei atribuită Greciei antice, nu trebuie să vă lăsați duși în eroare de propuneri înșelătoare cu privire la paralelisme între lumea aceea și a noastră. Din punct de vedere politic, realitatea grecească era caracterizată de o fragmentare profundă: nu exista nici un stat central, ci o sumedenie de orașe-stat mai mici (*póleis*) care se luptau între ele permanent pentru putere, fiecare fiind organizate diferit în interior. Privitor la asta vom vedea și cum democrația ateniană, în care a trăit Socrate, cu greu ar putea fi legată de experiențele democratice actuale. Din punct de vedere social exista o ierarhie

rigidă, de negândit în lumea occidentală de astăzi; în același timp, exista și o sensibilitate puternică pentru teme pe care Occidentul le-a considerat vreme îndelungată tabu, de exemplu homosexualitatea. În fine, din punct de vedere religios, grecii erau politeiști: ei credeau în existența multor divinități cu însușiri specific omenești.

După cum am spus, importanța contribuției lui Socrate pentru dezvoltarea gândirii occidentale a fost recunoscută dintotdeauna. Așadar, nu este întâmplătoare existența mai multor filosofi, chiar și printre cei moderni și contemporani, care au simțit nevoia să se confrunte cu această personalitate. Însă trebuie să subliniem că tocmai lipsa scrierilor socratice a favorizat răspândirea unui număr mare de interpretări, deseori puternic contradictorii: începând de la un singur mod de gândire au apărut lecturile cele mai disparate. De aceea, s-a considerat necesar să se dedice o ultimă secțiune a analizei modului în care autori importanți au evaluat filosofia socratică, evidențiind elemente distincte. Cu siguranță, interpretările luate în considerare nu sunt atotcuprinzătoare, dar ne dau o idee despre multiplele posibilități de reflecție pe care ni le poate oferi gândirea socratică până în zilele noastre.